
Slovenski lingvistični atlas kot vir za diahrono raziskovanje besedja (na primeru poimenovanj za dele telesa in bolezni iz zdravilskih knjig 19. stoletja)

Irena Orel

Cobiss: 1.01

Namen prispevka je s primerjavo narečnih poimenovanj za dele telesa in bolezni v novem slovenskem lingvističnem atlasu ter izrazja s področja ljudskega zdravilstva v treh ohranjenih zdravilskih knjigah 19. stoletja s treh narečnih področij (rovatarsko poljansko, štajersko posavsko, koroško podjunsko) predstaviti, v kolikšni meri in na kakšen način nam lahko narečni atlas služi kot uspešen vir za arealno določanje rabe leksema, glasovno prepoznavanje oz. rekonstrukcijo izgovora poknjiženih zapisov, ugotavljanje rabe knjižnih korensko razlikovalnih izrazov in za pomensko opredelitev zgodovinskega zdravilskega izrazja.

Ključne besede: Slovenski lingvistični atlas, zdravilske knjige, narečno izrazje, zgodovinsko zdravilsko izrazje

The Slovenian Linguistic Atlas as a source for diachronic lexicon studies (expressions for parts of the body and diseases from nineteenth-century books on folk medicine)

This article compares the dialect expressions for parts of the body and diseases in the new *Slovenian Linguistic Atlas* and the vocabulary connected with folk medicine in three nineteenth-century books on folk medicine from three dialect areas (the Rovte–Poljane, Styria–Lower Sava, and Carinthia–Jaun Valley areas) in order to present the extent to which and how the dialect atlas can be used as an authoritative source for defining the areal usage of lexemes, identifying or reconstructing the pronunciation of standardized forms, defining the usage of standard expressions with different roots, and semantically defining the historical expressions used in folk medicine.

Keywords: *Slovenian Linguistic Atlas*, folk medicine books, dialect expressions, historical folk medicine expressions

1 Uvod

1.0 Dolgo želeni izid prvega zvezka Slovenskega lingvističnega atlasa s komentarji (SLA: človek (telo, bolezni, družina) 1.1: atlas, SLA 1.2: komentarji) pomeni prelomnico v raziskovanju slovenskega vsenarečnega besedja, saj smo z njim dobili prvi del epohalne pomenske združevalne vseslovenske zbirke v sodobnem geolingvističnem prikazu in z bogatimi komentarji posamezne karte z opisom gradiva, morfološke analize, posebnosti kartiranja (enkratnice, simboli), z morebitno

uporabljeno dodatno literaturo in primerjavo, dodanim besednim kazalom ter odzadnjim seznamom iztočnic v besednem kazalu. Od nastanka zasnove Frana Ramovša leta 1934 je minilo 79 let, od ustanovitve odbora leta 1945 (Benedik 1999: 5) pa 68, od prvega atlasa s prikazom slovenske dvojine *Atlas linguistique pour servir à l'étude du duel en slovène* (1925) Luciena Tesnièreja kar 88 let, od prve objavljene slovenske karte Vere Smole (cvetnonedeljska butara) leta 1988 pa 25 let. Časovni odmik potrjuje zahtevnost izpeljave zastavljenega projekta, zbiranja gradiva v neugodnem povojnem času v več kot 400 krajevnih točkah, po vseh narečnih skupinah, tudi v zamejstvu, njegovega sprva ročnega zapisovanja in kartiranja, ki je z računalniško podprto tehnologijo doseglo nesluten napredek in precej olajšalo zahteven vnos izrazno tako različnih zapisov leksemov po krajevnih govorih.¹

1.1 Ker je bil dialektološki projekt sprva namenjen potrebam »zgodovinske in opisne slovnice slovenskega jezika ter za nastanek vsezvrstnega (diasistemskega) in zgodovinskega slovarja slovenskega jezika« (Benedik 1999: 5), je izhodišče raziskave prikazati na drobcu zgodovinskega strokovnega izrazja s področja ljudskega zdravilstva, kako ga lahko razlagamo, podatkovno dopolnjujemo in primerjalno izrazno in pomensko vzporejamo s kartiranimi leksemi v SLA. Izbrano izrazje je zapisano v nekaterih ohranjenih zdravilskih/arcnijskih bukvah od drugega desetletja do konca 19. stoletja; izrazje izhaja s treh različnih slovenskih govornih območij, uvrščenih v rovtarsko poljansko narečje, štajersko posavsko narečje (zagorsko-trboveljsko podnarečje) ter koroško podjunsko narečje, vendar moramo dopuščati možnost širjenja in prepisovanja zdravilskih besedil tudi od drugod.

1.2.1 Izbor gradiva je omejen na nekatere izraze za dele telesa in bolezni v krajevno neopredeljenih, toda datiranih ljudskomedicinskih rokopisih – podatke imamo le o kraju bivanja njihovih zapisovalcev, prirejevalcev ali prevajalcev, po katerih jih lahko uvrstimo v koroško podjunsko narečje (1), rovtarsko poljansko narečje (2), zagorsko-trboveljsko podnarečje štajerskega posavskega narečja (3):

(1) Johan Bunčik, župnik v Dobrli vasi na avstrijskem Koroškem, je z letnico 1817 zapisal Arcniske ročne bukvice, rokopis po predlogi Joshepha Shaaga, ki ga hrani Koroška osrednja knjižnica Franca Sušnika na Ravnah na Koroškem ter je dostopen v digitalni obliki;

(2) Jakob Rant iz Dolenčic pri Poljanah je leta 1851 zapisal Bukve za vse potrebe tega gmein folka (NUK Ms 1483/1), ki so bile jezikovno obravnavane v diplomskem delu Tanje Močnik (2007); po Dolenčevi omembi (Dolenc 1983–1987: 58) jih je napisal župnik v Javorjah nad Poljanami;

(3) Filip Orožen s Kovka nad Hrastnikom je pisec in prvotni lastnik *Zdravilskih bukev* s konca 19. stoletja (sedaj v lasti gospe Fride Orožen iz Hrastnika), ki so bile predmet jezikovne analize v diplomskem delu Tadeja Kralja (2012).

¹ Gradivo se razlikuje tudi po uporabi različnih fonetičnih transkripcij, ki niso bile poenotene, kar je njegova pomanjkljivost, ker brez predhodnega študija onemogoča neposredno prepoznavanje izrazne podobe leksemov.

1.2.2 Njihov dolgoletni zbiralec in raziskovalec, veterinar Milan Dolenc, je popisal največ tovrstnih ohranjenih rokopisov medicinskih in ljudskomedicinskih bukev in zapisov,² ki so jih pisali sprva le duhovniki, nato tudi učitelji (prvi je bil zapisovalec doslej najstarejših bukev Koliher), zdravniki, veterinarji, nato so jih prepisovali naši ljudski zdravilci, večinoma bukovniki, s svojimi izkušnjami na podlagi tujih virov in njihovih nemških priredb. Dolenc je v Slovenskem etnografu objavil dopolnjeni seznam naslovov iz zbirke teh del iz leta 1974 (Dolenc 1983–1987: 31–74) in jih navedel 227 v različnih jezikih, med njimi pod številko 75 Bunčkovo zdravilsko knjižico,³ pod številko 140 pa Rantove, po hišnem imenu t. i. Kočarjeve bukke,⁴ medtem ko Orožnovih seveda ni poznal, ker so bile najdene pred desetletjem v piščevi družinski zapuščini. Omenja, da je največ bukev nastalo ravno v dveh žariščih: starejšem na Koroškem in mlajšem v rovtarskem prostoru (Dolenc 1983–1987: 58), v slednjem zlasti na podlagi Lipičevih in Košenovih prevodov ali prirejenih rokopisov: kar 15 jih je s področja Škofje Loke (Dolenc 1983–1987: 69–70)). Vsebinsko so se navezovale na opise in recepte knjig o zeliščih in zdravniških knjig tujih zdravnikov in botanikov od 15. stoletja dalje, zlasti Nikolaja Lémeryja »Cours de chymie« (Paris, 1675), Pietra Andreasa Matthiolija *Historia plantarum* (1561) in drugih, tudi nemških priredb zeliščnih knjig (Dolenc 1983–1987: 70).⁵

1.2.3 Z diahrono primerjavo ujemalnih leksemov v 100 do 200 let starih pisnih virih in od 50 do 65 let starih narečnih zapisih (T183 (Javorje) je leta 1948 zapisal Tine Logar, T300 (Turje) leta 1956 Martina Orožen in T037 (Globasnica – Globasnitz) leta 1962 Tine Logar) bomo poskušali ugotoviti uporabnost SLA za krajevno oz. področno določanje starejšega zapisanega izrazja v zdravilskih knjigah, ki so se širile med ljudmi s prepisovanjem predhodnih zapisov iz različnih krajev.

² »V bukvah so ljudski nasveti in navodila za zdravljenje ljudi, v nekaterih tudi živine ali samo živine in v njih najdemo podatke o zdravilih, posebno o zdravilnih rastlinah; zapisi so številni zagovori, ki sem jih našel skoraj 800, apokrifne molitve in zarotitve zoper bolezni« (Dolenc 1983–1987: 31).

³ »**75. Bunzhik, Johann: Arznyske rozhne Bukvize. Iz leta 1817, 328 str. 19,0 × 15,5.** Papir, bohoričica, lepa pisava. Kot navaja avtor, je te bukve prvi napisal Joseph Schaag. Bunčik je bil župnik v Doberli vesi na Koroškem. Rokopis je po vsebini zelo podoben drugim bukvam s Koroškega, ki jim je rabila za predlogo Matthiolijeva knjiga – rokopis J. Schaaga je bil za predlogo tudi Goričnikovim bukvam. Hrani jih Študijska knjižnica na Ravnah na Koroškem, fotokopijo pa M. D.« (Dolenc 1983–1987: 47)

⁴ »**140. (Kočarjeve bukve). Iz leta 1851, 220 str., 18,3 × 11,0.** Dobro ohranjena knjižica, vezana v črno-rumene platnice, brez naslova. Predloga so bile Lipičeve bukve. Izvira iz ‚Dolenoravna‘ v Poljanski dolini nad Škofjo Loko. Napisal jo je menda župnik iz Javorja nad Poljanami. Lastnik je bil Jakob Rant, p. d. Kočar, iz Dolenčic v Poljanski dolini. Hrani jo Branko Čušin, Koroška Bela.« (Dolenc 1983–1987: 58) Danes se nahajajo v NUK, tako da smo jih lahko uporabili za raziskavo.

⁵ »To so: Ortus sanitatis oziroma nemški prevod Gart der Gesundheit, iz leta 1485; knjige Petra Andreja Matthiolija: *História Plantarum* (1561) in njeni nemški prevodi: Neukreuterbuch (1590, 1598, 1600, 1611, 1626) in New volkommenes Kräuterbuch (1678), delo Adama Lonicerusa: *Vollständiges Kräuterbuch* (1555) ter H. Hieronima Bocka: *Kreuterbuch* (1557) in Jakoba Tabernamontanusa: *Neu volikommentlich Kreuterbuch* (1613).« (Dolenc 1983–1987: 32)

Predvidevamo, da bo s pomočjo atlasa in komentarjev omogočeno preverjanje izraznih značilnosti in razmejevanje knjižne in narečne izrazne podobe oz. ugotavljanje vpliva krajevnih govorov na tedanjo knjižno normo, hkrati pa bo olajšano pomenško določanje terminološko rabljenih ljudskih ali narečnih leksemov.

- 1.3** Izpisani izrazi iz zdravilskih knjig s področja človeškega telesa in bolezni so bili primerjani s pojavitvami pomenško ustreznih izrazov v bližnjih krajih v SLA, in sicer:
- (a) za Bunčkov rokopis T037 Globasnica – Globasnitz in bližnje točke (zlasti T028 Žitara vas – Sittersdorf),
 - (b) za Rantov rokopis T183 Javorje in okoliške točke,
 - (c) za Orožnov rokopis T300 Turje in bližnje zasavske točke.

Pomen izrazja je bil po potrebi preverjen tudi v sodobnem medicinskem terminološkem spletno dostopnem slovarskem viru (Slovenski medicinski e-slovar (= SMES)). Pestrost enakopomenskih zemljepisno ali starejšeknjižno razlikovalnih leksemov je bila ponazorjena in preverjena še v dosedanjem dostopnem splošno-slovenskem narečnem viru, v Pleteršnikovem Slovensko-nemškem slovarju (1894–1895), za starejšo rabo pa po potrebi tudi v Besedju slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja (2011) in Slovarju jezika Janeza Svetokriškega (Snoj 2006).

2 Besedje za dele telesa in bolezni iz starejših zdravilskih knjig v primerjavi z gradivom v SLA

2.1 Ob primerjanju izbranega besedja so se pojavile težave pri iskanju primerljivih izrazov zaradi različnosti gradiva oz. njegove namenske uporabe. Zdravilske bukve vsebujejo le poimenovanja za tiste dele telesa in bolezni, ki se jih da zdraviti z zelišči: tako npr. v njih ni najti izrazov za posamezne prste, kosti ipd., iz sobesedila pa se ne da vedno prepoznati pravega pomena izrazja. Po drugi strani pa je zajeto narečno besedje s področja človeškega telesa in bolezni v SLA omejeno na vprašalnico z izbranimi splošnimi izrazi. Pokazalo se je, da za SLA značilna gradivska zamejenost glede na obsežnejše zajeto izrazje v zdravilskih knjigah ne dopušča ustrezne primerjave cele vrste izrazov. Analiza primerov je predstavila izrazna in pomenska ujemanja in odstopanja v obeh obravnavanih vzorčnih skupinah, v starejši knjižni pisni besedilni in (sočasni) narečni govorjeni leksikalni skupini po gradivu za SLA ter razkrila oblikovno in pomensko razlikovalne tipe tovrstne leksike.

2.2 Deli telesa, ki jih vsebuje atlas, so zastopani na tehle kartah: 1/1 *las*, 1/8 *teme*, 1/9 *lobanja*, 1/10 *možgani*, 1/11 *čelo*, 1/12 *sence*, 1/13 *uho*, 1/14 *oko*, 1/15 *oči*, 1/16 *obrvi*, 1/17 *trepalnice*, 1/18 *solza*, 1/19 *nosnica*, 1/20 *brki*, 1/21 *lice*, 1/22 *ustnica*, 1/23 *usta*, 1/24 *nebo*, 1/25 *brada*, 1/26 *vrat*, 1/27 *grlo*, 1/28 *tilnik*, 1/22 *prsi*, 1/29 *rama*, 1/30 *pazduha*, 1/31 *roka*, 1/32 *komolec*, 1/33 *pest*, 1/34 *dlan*, 1/35 *prst* itd. Nekateri izrazi so korensko enotni, razlikujejo se le glasovno: npr. *las*, *čelo*, *uho*, **nos*, *oko*, **jezik*, **zob*, **žila*, **srce*, **noga*, **peta*, **koža*, *kolen* idr., nekateri izmed njih, označeni z zvezdico (*), tudi niso kartirani zaradi leksemске neraznovrstnosti.

2.3.1 Pri izbranih leksemih iz zdravilskih knjig so razvidne glasovne in oblikovne spremembe tako med seboj kot v primerjavi z gradivom v SLA, čeprav se v določeni primerjalni točki izrazno dokaj ujemajo, le da je večkrat glasovna posebnost opuščena zaradi hotenega knjižnega zapisa (opazneje v najmlajšem, Orožnovem besedilu), razvoj naglašena samoglasnika pa se pogosto razlikuje (v tem primeru v koroškem in rovtarskem besedilu):

- SKJ: *mehur* m: psl. **měx-ur'ǫ*, **měx-urǫ*, **měx-yr'ǫ*, **moxyr'ǫ* (Snoj 2003: 390);
- SLA (V051A, 1/54, 138–139) 'organ za zbiranje seča' (SLA 1.2: 144);
- Bunčik – koroško: *mehier*, *mieh*, ~⁶ T028: *mīæx*, T 37 *māxír*;
- Rant – rovtarsko: *mehjer*; ~ T183 *mexêr*;
- Orožen – posavsko: *mehur*; ≠ T300: *mexîr*.

2.3.2 Kjer obstajata v knjigi dva korensko izvorno različna sopomenska leksema za isti denotat (Bunčik), je v knjigi ob narečnem *lumpice* prisoten še knjižni izraz *ledvica* (razlika v številu je verjetno pogojena z obolelostjo ene same ledvice proti splošni množinski obliki), v komentarju h karti je pojasnjen tudi izvor prevzetega (*lumpice* (avstrijsko bavarsko nemško *Lumpe* 'ledvice' (2011, SLA 1.2: 142), medtem ko so *lumpəl* v istem nemškem narečju 'pljuča'). Seveda naš narečni prostor pozna večjo pestrost enakopomenskih leksemov, nastalih tudi s pomenskim prenosom: *obisti/obiste/obista/obistje*, *oblistje*, *oslice*, *miši*, *možeki*, *ribice*, *fižol/fižolčki*, *fižolnjaki*, *štručke*, *stročke*; z neposrednim prevzemom iz stičnih jezikov: *bubreki/bubregi/bubrehi* (hrvaško), *lomboliči/bomboliči/nomboliči*, *reni/rene/renihe/remi*, *ronjoni* (italijansko), *lumpli/lumplič/lumprli*, *lumpice/lampice*, *nirne/niren* (nemško), z nadaljnjimi glasovnimi in besedotvornimi različicami. Izrazna podoba se v rovtarskem prostoru ujema (s prilikovanjem *dv* v *d*), vendar pa v primerjavi z zapisom v knjigi zasavski govori *dv* ohranjajo, kar bi lahko razlagali z vplivom prepisovalne predloge z rovtarskega področja:

- SSKJ: *ledvica* -e ž (i) nav. mn., psl. **lědv-īca* (Snoj 2003: 348);
- SLA 1.1: V050, 1/53, 136–137, SLA 1.2: 141;
- Bunčik: ž ed.⁷ *bollna/bouna ledvica al Lumpica* (143–144), = ž mn. T037 *lumpice*, *lūmpæce*;
- Rant: ž mn. *ledice* = T183: *ledice*;
- Orožen: ž mn. *ledice* (+ 1-krat: *ledvice*), ~ T300 *ledvīce* (enako tudi okoliške točke).

2.3.3.1 Pri samomnožinskih samostalnikih srednjega spola se v rovtarskem prostoru srednji spol oblikovno vzdržuje, čeprav v besedilih feminizacijo nakazuje spremljajoči pridevnik. Pri čreva se starejša oblika ujema z narečno tako glasovno (ohranitev sklopa čr ali prilikovanje, čeprav ima posavska točka obe različici, ni pa narečnega dvoglasnika za praslovanski naglašeni jat v koroškem rokopisu) kakor v kategoriji spola (ohranitev srednjega spola ali feminizacija):

- SKJ: *čreva*, s mn.: psl. **čěrvo* (Snoj 2003: 91) ;
- SLA 1.1: V051B, 1/55, 140–141, SLA 1.2: 145;

⁶ Vijuga (–) zaznamuje delno ujemanost, znak ≠ pa neujemanje kot nasprotje enačaja.

⁷ Verjetno gre za obolelost posamezne ledvice, zato je rabljena edninska oblika.

- Bunčik: ž mn. *čreve*, ~ T037: *črīāue*;
- Rant: I s mn. *čeva*, = T183: *čēwa*;
- Orožen: ž mn. *čreve*, = T300: *črēve*, *čēve*.

2.3.3.2 Tudi pri množinskih samostalnikih srednjega spola *jetra*, *pljuča* se srednji spol oblikovno ne ohranja pri Orožnu, čeprav je feminizacija posredno (v določilu) vidna tudi pri Rantu. Narečno je koroška oblika feminizirana in za razliko od sam. *čreva* neujemalna, saj imajo *Arcniške ročne bukvice* tu presenetljivo obliko srednjega spola, rovtarska oblika se ujema, posavska je feminizirana tako v knjigi kot v govoru ('jetra': SLA V047, SLA 1.2: 1/51, 132–133; 'pljuča': SLA V049, 1/52, SLA 1.2: 134–135):

- Bunčik: I s mn. *jetra bouna*, *hizna*, *pluča*, R *pluč*, ≠ T037 *jātre*, *plūče*;
- Rant: ž mn. *te gnile jetra*, *boune jetra*, *pluča*, =? T183 '*iętra*, *plūča*;
- Orožen: ž mn. I *jetre*, *plūče*, = T300 *iętre*, *plūče*.

2.3.4 Iz besedil se da razbrati sklanjatveni vzorec za samostalnik *prsi* 'sprednji del človeškega ali živalskega trupa med vratom in trebuhom', ki izkazuje žensko *i*-sklanjatev, a je v rodilniku enak obliki ženske *a*-sklanjatve ali obliki srednjega spola, v mestniku pa končniški morfem sklanjatve obeh spolov sovpade. Zaradi homomorfности se v rovtarskem besedilu ne da rekonstruirati imenovalniške oblike, ki ni navedena, zato tudi ujemanja z narečno obliko ne moremo potrditi tako zagotovo, kot ga lahko pri drugih dveh zapisovalcih (SLA V022, 1/47, 84–85, SLA 1.2: 131):

- Bunčik: ž mn. *persi*, R *pers*, = T037 *pārsi*;
- Rant: ž/s mn. *na ženskih persih/persih*, =? T183 *pārsa*;
- Orožen: ž mn. T *perse*, R *pers*, M s/ž *persih*, = T300 *pērse*.

2.3.5 Pri samostalniku *oko* je v najstarejšem besedilu v množini ohranjena oblika srednjega spola s podaljšavo, kar se sicer ujema z narečno obliko, ki pa je za razliko od knjižne feminizirana (T037 *učīase*), pri ostalih dveh je oblika samostalnika v množini enaka knjižni, v govoru se glasovno sicer delno razlikuje (T183: /, T184 *učī*, T180 *āči*, T300 *učī*):

- Bunčik: Imn s: *očesa hetrasta*, Imn ž;
- Rant: *oči*;
- Orožen: (*v*)*oči*.

2.4.1 Zelo razgibana pomenska prepletanja pri izrazih za dele telesa razkrivajo tako sopomenskost izrazov, ki danes opredeljujejo druge nadpomenske, vzporedne podpomenske podobne dele telesa. V govorih se tako pogosto namesto ustreznega izraza za različne koščene dele telesa pojavlja raba vzporednih podpomenk (sorodnih delov telesa), besednih zvez z nadpomenko *kost* za določen del telesa, ki jih v besedilih ni, npr.:

SLA V055, 1/61, SLA 1.2: 156–159: 'kolk': *sklep*, *zglob*, *ledje/ledenj*, *križ*, *bedro*, *bok*, *stegno*, *hrbet*, *lakotnica*; *femore* (it. 'bedrna kost, stegenica'), *fjank* (it. 'bok'), *fjank od noge*, *ledna kost*, *ritna kost*, *kost od kušeta* (it. stegna, bedra), *ušna*

kost, kolčna kost, ledni členek, glid v stegnu). V izbranih točkah ni podatka (Globasnica – Globasnitz (T037), Javorje (T183)), drugod je uporabljen leksem *kolk*, razen v Gabrku (T184), kjer je izpričana besedna zveza *glid v stegnu*. V knjigah se izraz *kolk* ne pojavlja, naveden je *križ*, a verjetno gre za križno kost, in *ledje/ledja* (Rant), ki morda zajema tudi ledveni del.

2.4.2 Obenem je zanje značilna večpomenskost – ista izrazna podoba poimenuje različne dele telesa, medtem ko v besedilih ni večpomenskosti, razen pri *krof* ‘vrat, grlo, golša’: *kropf*, srvnem. ‘golša’ (SLA 1.2: 93, SLA V019 ‘vrat, 1/26’), ki zaznamuje ‘del telesa’ ali ‘bolezensko povečanje tega dela’ – golša;⁸ prim. Bunčik: za *krofe* ‘golšo’, kjer je *krof* poimenovanje za *golšo*, morda tudi za ta predel telesa: v Globasnici (Globasnitz) sta namreč izraza *grlo* in *krof* sopomenska: T037 *gðrʉa*, *qrʉaf* (SLA V019 ‘vrat’, 1/26, SLA 1.2: 93, SLA 1.1: 84, psl. **vortb*): *vrat, grlo, golt* ‘požiralnik, grlo’, *krof* (srvnem. ‘golša’)).

2.4.3.1 Nekateri raznopomenski izrazi istega pomenskega polja lahko postanejo v določenih govorih tudi sopomenski in s tem sami večpomenski, odkrivamo jih lahko s pomočjo atlasa, npr.:

- *zglob* ‘**gleženj**, kolk, členek na prstih’;
- *grlo* ‘grlo, vrat, **gleženj**, požiralnik, požiralnik, golt’;
- *vrat* ‘vrat, grlo, tilnik, teme’;
- *glid* ‘**gleženj** (*stopalen glid*), členek na prstu, kolk (*glid v stegnu*)’ itd.

2.4.3.2 Zemljepisno različne izraze za isti del telesa oz. enako poimenovanje za različne dele telesa (tudi kot del besedne zveze) zasledimo tudi pri *gleženj* in *členek na prstu*:

- ‘gleženj’ (SLA 1/66, SLA 1.2: 171–172, SLA 1.1: 162–163): **gleženj, sklep** v nogi, **kolenč/-čec, kost, koščica, ta divja kost, člen/-j/-ek, škripec, šiška, zglob, gugelj, pregibalo, pregibljaj, grl-, skledička, kitčica, žleza, peta, skok, golena, glid, stopalen glid** (T029), **glid v nogi, glink, gelenk** ‘nem. sklep’, *knehelj, kavlja, bodelj, čonkljenec* itd.;⁹
- ‘členek na prstu, pregibi prstov’ (SLA 1/41, SLA 1.2: 120–121, SLA 1.1: 112–113): *člen/-j/-ek, kolen-c/-čk/-ec, sklep, sklop, ud, stav-ica, škripec, kost, zglob, komolec/-ček, zgib, zgib-ec, gleženj, čonkelj-ovje/-enec, glid-ek, zglid, falandž, škufica, kotriga* (*ud, kotriga* ‘okončine’, *komolec, gleženj* so tudi poimenovanja za druge dele telesa, kar pomeni, da ni natančnega razločevanja med izrazi za posamezne dele telesa oz. se po metonimiji zanje uporabljajo nad- ali vzporednopomenski izrazi, tudi z dodanim določilom.

⁸ SMES: **gólša** -e ž opazno in otipno povečanje ščitnice; sin. struma -e, struma -ae.

⁹ Nekateri navedeni izrazi so večpomenski in poimenujejo druge dele telesa: *sklep* in *zglob* ‘kolk’, *peta, skok* poleg ‘gleženj’ še ‘stegno, kolk, meča’, *bodelj* ‘meča, stegno’, *golena* druge dele noge, *kitčica, žleza* druge dele telesa itd.

2.4.4 Nadpomenka lahko nadomešča specializirani izraz, zlasti v obrobni govornih (npr. *noga* ‘noga, stegno, meča’ v T056, T362, T412 (SLA V057 1/62, SLA 1.1: 154–155), ‘stopalo’ – *noga* v obrobni govornih vzdolž meje od koroških do porabskega govora (npr. T017, T039, T058–62, T307, T404, *pod nogo* (T063), *kost* ‘gleženj’ (npr. T032), *koščica* (T308), *v členku, v koščici* (T291, T307); *kost* ‘piščal’ (npr. T033, T258, T266, T267, T275, T281, T292, T296, T298, T332, T333, T340, T356, T357); *kost* (*od roke*) ‘členek na prstu’ (T022, T025, T060), *kost, sklep* ‘gleženj’: *ta divja kost* (T060), *koščica* (T292), *sklep v nogi* (T314) itd. Nadpomenki je pogosto dodano določilo: npr. *spodnja kost* (T323), *sprednja kost na nogi* (T381) ‘piščal’, *noga dol pod kolenom* ‘meča’ (T167) ali prostorski predlog (*pod nogo* ‘stopalo’ (T063, T085 in T413 (SLA 1.2: 174 (stopalo)), ‘piščal’: *pod koleno* (T294), *pod kolenom* (T383), *ta pod kolenom* (T060), ali jo zamenjuje izpeljanka iz predložne zveze *podkolenica* (T401, T409, T411). Namesto samostojnega izraza se ta pojavlja v določilu, večkrat kot enkratna splošna besedna zveza z levim ali desnim prilastkom, npr. ‘stopalo’: *noga v stopalu* (T116); ‘piščal’ *kost pod kolenom* (npr. T036, T038, T058, T063, T081, T164 ob *ta debela kost* (T182, T209, T 245, T247, T259, T262, T409) itd.), *ta debela kost* (T164, T176, T217), *ta tolsta kost* (T049), *ta nora kost* (T160), *ta dolga kost* (T226, T280), *ta velika kost* (T237), *ta velika kost pod kolenom* (T141), *ta dolga kost* (T280), *prednja kost* (T031 ob *zirana kost*), *sprednja kost* (T323, T236 ob *podkolenja kost*, T245), *sprednja kost na nogi*, *sladka kost* (T381), *spodnja kost* (T039, T047), (*tota kost pri meči* (T385), v Prekmurju z madžarizmom za ‘kost’: *čonta pod kolenom* v T388, T389, T392, *podkolenska čonta* (T401), *spodnja čonta* (T387).

2.5 Nekateri izrazi zaradi odsotnosti v vprašalnici SLA niso preverljivi, tako npr. *vranica*, ob starejši besedotvorni različici *vrana* brez obrazila *-ica*, za katero poznamo še korensko drugačno poimenovanje *slezena* (**vranica** (= SKJ), psl. **selženā* (Snoj 2003: 833)), najdeno le v koroški knjigi: Bunčik: s ed. *slezeno: to boune slezeno*, v Rantovem rokopisu je *vrana/urana*, v Orožnovem pa obe besedotvorni različici: *vranca*, *vrana*. Pleteršnik navaja ob splošnem izrazu *vranica* ob *vrana* še druge izpeljanke z obrazili *-ica*, *-ec*, *-ka*, pa tudi *slezena* prav tako za celovško okolico in z glasovno različnimi zapisi in s srednjepolsko različico in manjšalnico, tudi v pomenu ledvične bolezni.¹⁰

¹⁰ Plet.: **vránica**, *f.* 1) die Milz; **2. vrána**, *f.* die Milz, *Meg.-Mik., C., LjZv.*; **2. vránec**, *-nca*, *m.* die Milz, *C.*; **2. vránka**, *f.* = vranica, die Milz, *C., Dol.*; v. ali slezena, *Hip. (Orb.)*; **1. slęzēna**, *f.* 1) die Milz, *Dict.-Mik., Guts., Mur., V.-Cig., Met., DZ., Erj. (Som., Ž.), Rihenberk-Erj. (Torb.)*; – 2) = 1. slezenica, die Milzsucht, *V.-Cig.*; – (solzēna, *Lašče-Erj. [Torb.]*, slāzena [nam. solzena], *Kor.-Erj. [Torb.]*, suzāna, *Rib.-Mik.*); **1. slęzēnica**, *f.* 1) *dem.* 1. slezena; die Milz, *Mur.*; – 2) slezenica, die Milzsucht, *Cig., Jan.*; **slęzēno**, *n.* = 1. slezena, die Milz, *Meg., Alas., Jan., Celovška ok.*; (slazāno, *Rož.-Kres*).

3 Izrazi za bolezni

3.0 Gradivo, zbrano po vprašalnici, obsega za to podskupino (X.) za človeka le 13 vprašanj (samostalniških iztočnic) s poimenovanji bolezni (SLA V474–487): *garje, kašelj, šen, nahod, mozolj, bezgavka, revma, vodenica, (rdečica), kuga, rana, jetika, mrzlica, ošpice* in še 10 pridevnikov: *npr. suh, debel, trebušast* idr. Pogrešamo še izraze za nekatere druge bolezni, omenjene v zdravilskih knjigah, kot *božjast, davica, griza, kap, kolika, koze, norice, pljučnica* itd. Podobno ugotavlja tudi Mojca Horvat: »Po pregledu etnološke literature o ljudski medicini pa vseeno preseneča neprisotnost nekaterih drugih bolezni, poškodb in nezgod v Ramovševi vprašalnici, kot so kolera, glavobol, božjast, davica, tifus, driska, zapeka, kačji pik« (Horvat 2011: 211), kar pripisuje tudi vzorovanju po poljski vprašalnici Maŕeckega in Nitscha. Leksika iz pomenskega polja »bolezni« je bila natančneje raziskana tudi v primorski narečni skupini in primerjana z gradivom za SLA (prim. Giljanović 2011).

3.1 Izrazi za nekatere bolezni iz rokopisov so primerjani z gradivom v SLA, da bi ugotovili poimenovalno ujemanje ali različnost. Za bolezni obstajajo v naših govorih številni korensko razlikovalni izrazi, tako zaradi stičnih tujejezičnih vplivov kot zaradi neločevanja med posameznimi sorodnimi vrstami bolezni, pa tudi zaradi metaforične motivacije poimenovanj. V treh rokopisih je leksemska raznolikost pričakovano manjša.

3.1.1 Za *tuberkulozo* so v atlasu (SLA V485, karta 1/90) zapisani leksemi, ki izražajo različne poimenovalne motivacije: znake oz. posledice bolezni na telesu (izsušenost, hiranje, kri, težko dihanje oz. dušenje, slabost, pomanjkljivost), mesto obolenosti (pljuča): splošen, po vsem ozemlju razprostranjen izraz je *jetika* (prevzet iz furlanskega *etic* 'jetika'), mnogo redkejši je *sušica*, drugopomenski izraz *pljučnica* nastopa kot enkratnica v dveh točkah, enkratne so opisne zveze *baja na pljučih* (T404: *baja na plüčaj, plüčņeca*, madžarsko *baj* 'napaka, motnja, hiba'), *vmeta pljuča, krvavi beteg*, na severu se pojavlja prevzeti izraz *dera* (štajersko nemško Dorre 'sušica' (ESSJ 1: 98)), *tuberkuloza, tebece*, na vzhodu še *avscerunga* (nemško Auszehrung 'hiranje'), *abcerunga(a)* (nemško Abzehrung 'hiranje'), na zahodu *mančament* (furlansko mancjament 'nenadna slabost'), *tizi* (italijansko tisi 'tuberkuloza')¹¹ in drugopomenski *astma* v T408 (slovensko knjižno astma in nemško knjižno Asthma 'naduha').

V rokopisih je bera izrazov za bolezen tuberkulozo¹² skromnejša, omejena na štiri korensko različne lekseme: od izposojenk iz nemščine *dera* in *hektika* kot razlaga domačega *sušica* na Koroškem, do splošnega, pri vseh navedenega, izraza *jetika*, v osrednjem področju z glasovno podobo *jetka*, ki se uporablja tudi v mno-

¹¹ Simbola za pojavnost leksema *tizi* na karti ni mogoče najti.

¹² SMES: **tuberkulóza** -e ž nalezljiva bolezen z nekrotizirajočim vnetjem pri ljudeh in živalih [...], sin. jetika, TBC, tuberculosis (<http://www.lek.si/si/skrb-za-zdravje/medicinski-slovar/>).

žinski obliki za različne »jetike« (vse *jetke*), zato je ob njej rabljeno določilo (*na pljučih*), lahko pa jo nadomešča opisna zveza *gnila pljuča* v rovtarskem rokopisu:

- Bunčik: *derra* (Hehtika), *bolezen pluč, jetika* (111), *derra*, tue je *sušica* (194);
- Rant: *jetka na pluč/plučah, te gnile pluča, vse jetke*;
- Orožen: *jetka, jetko na plučeh, vse jetke*.

V 16. stoletju izraza *jetika* v besedilih ni (Besedje 2011), je pa zabeležen v Megiserjevem Mnogojezičnem tezavru (1603), pri Svetokriškem (Snoj 2006) idr., zapisan je tudi v Pleteršnikovem slovensko-nemškem slovarju (1894–1895) ob *dera* in besedotvornih različicah z osnovo *suh-*:

- jétika**, *f.* die Hektik, die Schwindsucht; – prim. lat. hectica, bav. ettich;
sušica, *f.* 3) die Auszehrung, die Schwindsucht; die Darrsucht (beim Vieh);
2. déra, *f.* 2) = sušica, die Schwindsucht, *Jan.*;
suhotica, *f.* = sušica, die Darrsucht, die Abzehrung, *Cig.*;
sušljâvica, *f.* = sušica, die Schwindsucht, *C.*

3.1.2 Za *zanoihtnico* (SLA V038, 1/80) ‘gnojno vnetje za nohtom ali ob njem’¹³ se v govorih pojavljajo izpeljanke s podstavo *-noht-*: *za-/na-/z-na-noht-(n)ica/-ik/-arica*, *-gnid-*: *zagnida, gnida, zagnidnica*; po nekajkrat se pojavi ljudsko poimenovanje z osnovo črv-/črm/črn-: *črv, črvec* (enkrat), *črm, črvec, črnica*, ter z osnovo *-prst-*: *zaprstnik, zaprščnik, razpršček, uhetran prst*. Poleg njih so v rabi še: (*hudi*) *kukec, zaparknica, smetilj, metljaj, zagnet, zavesnica, zmrzlina*, po latinskem izrazu *panaric*, po nemškem *jeter* (nem. Eiter). V več kot 50 točkah pa prevladuje glagolski opis bolezni, morda tudi pomen ‘skeleča bolečina za nohti, v prstih zaradi mraza’: *gnojiti se za nohtom* (T202, T158), *zanoihtati se (komu), zanoihtati (koga), zaiti za nohtom/nohte, zagnojiti se (za/pod nohtom), gnojiti se prst/prst je ogojen, rediti se/zbirati se za nohtom komu, hetrati se* (SLA 1.2: 196–198).

V zdravilskih knjigah je najpogosteje zapisana besedna zveza *červ na perstu*:

- Bunčik: *červi v perstu, červ v trebuhu, červe pregnati*;
- Orožen: *umori červa*.

3.1.3.1 Za *garje* (SLA V474, 1/81) ‘zelo nalezljiva bolezen živali in ljudi z močnim srbenjem, ki jo povzročajo zajedavci’¹⁴ se v SLA pojavljajo naslednji korensko razlikovalni izrazi, ki s terminološkega stališča odražajo nenatančno, pogosto vzporednopomensko poimenovalno motivacijo, pomensko prekrivno s sorodnimi kožnimi boleznimi s podobnimi simptomi (srbenjem) in videzom (kot pri rani: *kraste*, po obliki, barvi: *lišaj, rdečke, maruskle*) ipd.:

- *gar-*: *garje, garinj* < nejasno, verjetno *gař-ę (*gar-ь ‘gorenje’) (SLA 1.2: 199);

¹³ SMES: **panarícij** -a m vnetje posameznih struktur na prstu roke; sin. črv (3), panaritium: poljud. črv.

¹⁴ SMES: **gárje** gárj ž, mn. → **skábies** -a m nalezljiva kožna bolezen z močnim srbenjem, ki jo povzročajo pršice; sin. *garje, scabies, srbečica*. – **krásta** -e ž tvorba na površini kože, ki nastane iz strjene krvi in drugih telesnih izcedkov; sin. *crusta*: gnojna ~.

- *krast-*: *krasta/hrasta* (*korst-), (strnjeno v manjšem arealu);
- *srb-*: *srbečina, srbeča, srbicinja, srbež, srbečica, srbeščica* (tudi pomensko širše) (← *svьrb-ě-ti 'srbeti');
- *srab* (*svorb-ъ ← *sverb-ti);
- *drp-*: *drpljica* (← *dьrp-a-ti 'praskati');
- *skrn*: *oskrumba* < *o-skьrn-ьb-a ← (*skьrn-ъ 'umazan');
- *lih-*: *lišaj* < *liš-aj-ъ (← *lix-ъ 'preostal, lih, slab');¹⁵
- *rd-*: *rdečke* (*rьd-ě-ьk-e), prevzeti leksemi: *grinte* (srvnem. grint, nemško Grind 'krasta, garje'), *krece* (nemško Krätze 'garje', šebe (nemško Schäbe 'garje, kraste'), šanta (avstrijsko bavarsko nemško Schante 'rana'); *ruš-ič* (nejasno, morda furlansko russa 'strgati, praskati, drgniti'), *ronj* (furlansko rogne, italijansko rognna 'garje'), *maruske* (furlansko varuscli, ki je izraz za 'ošpice'), škabja (italijansko scabbia 'garje, srab').

3.1.3.2 V zdravilskih bukvah zapisani izrazi za 'garje' so omejeni na pet zgoraj navedenih korenov psl. izvora (*garje, skrumbe, srbečina, lišaj(i)*, pri Bunčku še *gobe*) ter nekatere prevzete (pri vseh *grinte*, pri Bunčku šebe, ki so v atlasu navedene le v T052 (Radlje ob Dravi, ob pridevniku *ošebov* in sopomenki *krece*) in v T029 (Obirsko – Ebriach) kot pridevnik (šebava *ovca* poleg *garjava*). V primerjavi z govori, kjer izraz *garje* prevladuje, je ta zapisan le v najmlajšem rokopisu ob *grinte* in *kraste*, medtem ko v besedilih prevladuje večpomenski prevzeti izraz *grinta/grinte*, ki poimenuje 'garje' le v T410 (Čabar) in v T411 (Ravnice), kar pomeni, da je izraz *garje* zamenjal germanizem *grinte*, ki je v atlasu zabeležen le še med leksemi za 'mozolj', in sicer v T083 (Brdice pri Kožbani):

- Bunčik: za *šebe, inu grinte, grinta al gobe* ≠ T037 *gârje, gôrje*;
- Rant: *te male grinte med koža inu mesam, grinte mokre na glavi*;
- sopodpomenke *lišaj, skrumbe, pege, inu grinte, ja vse kar se nardi iz flusa, al žleht ferderbanje krvi* ≠ T183: *γxârje*, T184 (Gabrak): *γârje, xrâsta, lëšâj*;
- Orožen: *garje, grinte na glavi, kraste* ≠ T300 *gârje*, T302 (Lokavec): *gârje, sërbečica*.

3.1.3.3 Če primerjamo zapise v Pleteršnikovem slovarju z današnjo rabo v krajevnih govorih, ugotovimo, da so *garje* in *kraste* v množinski rabi medsebojno dvopomenske, *lišaj* ima drugačen pomen, nekaj korenov ni (*drp-*, *krece*, *šebe*, *maruske*, *škabja* ...), dodani pa so *prh-ljaj/prišč-ec* in dva prevzeta izraza: *gruže* v Reziji in *spelude*, južnoslavizem *šuge*, besedotvorni različici *skrun-a, srab-ljivka*.¹⁶

¹⁵ SMES: *lišaj* -a m, 2. nestrok. neopredeljena kožna bolezen, ki navadno srbi.

¹⁶ *gârje*, garij, f. pl. 1) die Krätze, die Räude; g. imeti; črvive garje, die Milbenkrätze, Cig; – 2) = hraste, Gor.; – prim. lat. agria, fr. agrie, die Flechte, C.

gârne, f. pl. = garje 1), Soška dol.-Erj. (Torb.).

grúže, f. pl. = garje, Rez.-C.

krâsta, f. 1) die rauhe Rinde, die sich an einer Wunde, einem Geschwür oder Ausschlag bildet, der Schorf; krasta se je na rani naredila; – pl. kraste, = garje, die Krätze, Dalm.-Valj. (Rad); – 2) = kapnik, C.

3.1.4 Za izraz **šen** (SLA V476, 1/82) 'nalezljivo vnetje kože, ki ga povzročajo streptokoki'¹⁷ so v SLA zapisani tile korensko različni leksemi glede na videz, obliko, barvo obolelega mesta na koži: slovanskega izvora so: *šen* (*šena*) iz *pšeno* 'zrnje, očiščeno plev', *lišaj*, *prisad*, *ječmen*, *rusa bol*, *rdečica*, *srbeščica*, *ježeva koža*, *upala*, *repiče*, *pireč ogenj* 'goreč, žgoč' (deležniška oblika glagola **pyr-ě-ti* 'goreti, tleti'), *mačuha*, prevzeti izrazi: *flis*, *fleki*, *frišrana*, *rotlavf*, *rožepilja*, *rižipola*, *rizipel*, *zema*, *jarbolec*. Izrazi kot *lišaj*, *flis* so večpomenski in označujejo tudi druge bolezni (npr. *lišaj* še garje). Za izbrane točke so izkazane le oblike iz (*p*)*šen(o)*, v knjigah pa najdemo le metaforično zvezo *pereč/divji ogenj* in v najmlajši tudi *šen*:

- Bunčik: *divji ogin* (239) = T037: *šēna*;
- Rant: *perječ oganj* = T183: *ūšēn*;
- Orožen: *šen*, *perič ogen* = T300: *šjēn*.

3.1.5 Tudi za **ošpice** (SLA V487, 1/83, 203) 'nalezljiva bolezen s pegastimi izpuščaji, ki se pojavlja zlasti pri otrocih',¹⁸ obstaja v govorih veliko različnih izrazov, ki se deloma pomensko prekrivajo z drugimi otroškimi nalezljivimi boleznimi s podobnim osipom:

3. ruša, *f.* die Krätze, nav. *pl.* ruše = garje, *Bolc*, *Staro Sedlo-Erj.* (*Torb.*); – prim. *furl. russar* = garati, kratzen.

grinta, *f.* 1) der Grind, die Räude; *pl.* grinte, die Räude (als Ausschlagskrankheit), die Krätze; – 2) die Flachsseide (*cuscuta epilinum*), *SlGor.-Erj.* (*Torb.*); – iz nem.

spelude, *f. pl.* = grinte, *C.*; – (*speludi*, Schuppen v. glühendem Eisen, Spleißen –, *Cig.*; *dvomna beseda*).

lišáj, *m.* 1) die Flechte (ein Hautausschlag).

oskrumba, *f.* 2) eine Hautkrankheit, *Kr.-Valj.* (*Rad*); der Ausschlag, *Cig.*; oskrumbe so se mu napravile po obrazu, *Polj.*

skrumba, *f.* der Greuel, *Meg.*; – *pl.* skrumbe, ekelhafte Geschwüre, der Grind, *Mur.*, *Cig.*

skrūna, *f.* der Makel, *Cig.*, *Fr.-C.*, *kajk.-Valj.* (*Rad*); – ein krankhafter Ausschlag, *C.*; der Grind, *Bes.*

sralbjvka, *f.* 1) die Krätzige, *Mur.*, *Cig.*, *Jan.*

srâb, *m.* die Krätze (bolezen), *Mur.*, *Cig.*, *Jan.*, *Mik.*, *kajk.-Valj.* (*Rad*), *Savinska dol.*

svrâb, *m.* die Krätze, die Räude, *Cig.*, *Jan.*; – prim. *srab*.

príšĉac, -šĉaca, *m.* die Krätze, *C.*

prhljáj, *m.* 1) die Räude, *Mur.*, *Cig.*, *Jan.*, *C.*, *Fr.-C.*; – 2) *prhljaji*, die Schuppen (des Kopfgrindes), die Kopfschuppen, *Dict.*, *Cig.*; – 3) der Rieselausschlag, der Friesel, *Cig.*

šúga, *f.* die Räude, die Krätze, *C.*; – iz *hs.*

¹⁷ SMES: **erizipél** -a m akutna okužba kože in podkožja, ki jo povzročajo β-hemolitični streptokoki, kaže se z mrzlico, vročino, rdečino in otekline, najpogosteje na obrazu in udih, možni zaplet je glomerulonefritis; sin. *erysipelas*, *šen*.

¹⁸ SMES: **ošpice** ošpic ž, mn. zelo nalezljiva otroška bolezen, ki jo povzroča virus ošpic in se začne z značilnimi prehladnimi znaki, sledi jim izbruh makulopapuloznega izpuščaja po glavi, trupu in udih (s številnimi zapleti med boleznijo, cepljenje je bistveno zmanjšalo pojavljanje bolezni); sin. *morbili*, *morbilli*.

SMES: **norice** noric ž, mn. zelo nalezljiva, predvsem otroška bolezen, ki jo povzroča virus *noric* in poteka z značilnim mehurčkastim izpuščajem, iz katerega se razvijejo kraste, po preboleli okužbi virus ostane v organizmu v mirujoči obliki (pri padcu odpornosti ponovna bolezen poteka kot herpes zoster); sin. *kozice*, *varicella*, *varičela*, *vodene koze*.

- (a) slovanskega izvora: *ošpice, osepnice, robad, dobroc, riselj, koza, divje koze, rdečke, gobe, srab, pičke, špičke, špičice, žitovnice, osip* (hrv.), *bobinke* (kajkavsko 'koze'),
- (b) romanskega izvora: *marusklje, marušljice, bruskulje, ruske, rožalija, ronje, varičela,*
- (c) germanskega izvora: *plehi, blek, flere, avsslag, masern, reteln, šofploten,* nejasno: *legine, pladevice* in opis *ven vržen ma* v T029.

Za 'ošpice' najdemo v zdravilskih knjigah naslednje izraze: pri Bunčku kar tri različne korene: *osempice/osempnice* (morda po premetu *pn* iz *osepnice*), *koze* (kalk po nemškem *Pocken, Bocken* 'koze' (SLA 1.2: 203)) in *bleki* (stvnem. *flęc, flęccho*, srvnem. *vlęc, vlęcke* 'krpa' (SLA 1.2: 204)), ki se ne ujemajo z narečnim špički in nemškim *masern*, pri Rantu korensko ujemalni, a glasovno drugačen leksem *ošpice*, pri Orožnu pa izraza ni bilo moč najti:

- Bunčik: *osempica (koza), od osepiz inu Blekou, za osepnice* (trikrat), *Bleke* ≠ T037: *špičqi*, T029: *má:særn, wèn wår:žen mà;*
- Rant: *ožbce/ošpce, hudi bleki na žvoto* (?), T183: *wõsce;*
- Orožen: *l, – T300: špičke, pljēhi, T301, T302 ōšpice.*¹⁹

3.2.1 Raba navedenih poimenovanj za sorodne kožne bolezni v krajevnih govorih in v zdravilskih knjigah izkazuje različna pomenska razmerja: podpomenke istega pomenskega polja se lahko zamenjujejo in poimenujejo eno bolezen ali pa različne bolezni:

- kožne izpuščaje: *lešaj, garje, grinte, kraste;*
- otroške nalezljive bolezni: *ošpice, koze, plehi, rdečke, bleki, pege* 'ošpice, norice, rdečke, pegavica'.

3.2.2 Tudi pomenska razmerja med nekaterimi drugimi izrazi za bolezni so zelo prepletena, v zdravilskih knjigah je težko določiti pravi pomen: npr. za 'kašelj' se v knjigah pojavljata dva izraza: kašel in katar, v SLA pa je katar sopomenka za 'nahod' (1/85): nem. *Katarrh* 'hudo vnetje sluznice, hud prehlad' (SLA 1.2, 207), ki se pojavlja na Koroškem, vendar ima Bunčik za 'nahod' izraz *našeške*, ki ustreza poimenovanju *našest* iz SLA, a je izkazan v Prekmurju. Za 'bezgavka, tj. del telesa, bolezen na tem delu telesa, škrofuloza (tuberkulozno vnetje vratnih bezgavk)' je v SLA zabeleženih čez 50 izrazov vključno z glasovnimi in besedotvornimi variantami, a iz gradiva ni vedno razvidno, ali gre za bolezen ali morda za del telesa (SLA V479,1/86), 209–212), v zdravilskih knjigah pa najdemo samo dva od njih, in sicer *bramor(ji)*²⁰ in *asla*, ki je v SLA izpričana v T073 (Čiginj) in T076 (Livek) (avstrijsko bavarsko nemško *Eisslein* k srvnem. *eiz* 'tvor, čir, ognjok' (SLA 1.2: 211)), medtem ko je v T028 zapisan izraz *škrofelj* (za T037 ni podatka), zasavsko

¹⁹ O navedbah izrazov v starejših slovarjih prim. Horvat 2011: 220.

²⁰ Prim. Pleteršnikov slovensko-nemški slovar (1894–1895): **brámor** [...] *pl.* bramorji, Scropheln, *Notr.-Cig., Jan., Nov.*; imel je bramorje ali bezgavke, *Cv.*; [...] – tudi: brámor, -óra, *Polj.*; – prim. mramor.

bezgavka in poljansko *brzikavka* (*baržikavka*). Za 'revmo' (SLA V480, 1/88, SLA 1.2: 215–216) je v govorih najpogostejši izraz *revmatizem* in *revma*, na sklenjenem ozemlju *skrnina*, v manjši meri *trganje*, *protin*, redko *išias* in *udna bolezen* ter prevzeta poimenovanja *giht*, *fergift*, šjatika ter enkratnice *prtijl*, *pokostna bol* in *udnica*. V rokopisih prevladujejo germanizmi: *fergiht*, *giht*, Bunčik: *Fergiht v glidah*, *Paralisis* (Bunčik 1817: 186) (nem. *Giht* 'protin, putika, podagra' (SLA 1.2: 216)), kar se ne ujema z narečno rabo (SLA T037 *skrnina*, *revmatizem*), T183 in T300 pa *rematizm*). Za 'mrzlica' (SLA V486, karta 1/87, SLA 1.2: 213–214) najdemo tako v govorih kot v rokopisih izraze z motivacijo mraza in toplote, npr.:

- Rant: *merzleca/merzlica*, *vročina*;
- Bunčik: *merzlica*, *za hicij merzlico*.

3.2.3 Tako v govorih kot v zdravilskih knjigah so bili večkrat zapisani tudi sopomenski izrazi, kot je bilo razvidno že iz zgornjih primerov za dele telesa in bolezni; v besedilih so povezani z vezniki ali nastopajo na različnih mestih: npr. Bunčik: *kuge al Pomorie*; *za šebe*, *inu grinte*; *od osempic inu blekou*; *kila*, *pruh*; pri njem nastopajo tujejezični izrazi (pretežno latinski, redkeje nemški) kot strokovna pomenska razlaga: npr. *griza Dysenteria* idr.

3.3 V zdravilskih knjigah namesto enobesednega izraza pogosto nastopajo samostalniške zveze in opisi, tako npr. za pomen 'otitis': Rant: *bolečine teh ušes*, *po ušeseh strela* (Močnik 2007: 67), 'tinnitus': *šumenje teh ušes*, *po ušesih zvon* (Močnik 2007: 91); 'zgaga': Orožen: *sapo gor žene*, Rant: *kateremu se gor riga al pha*; *riganje*; 'migrena': *po glavi strela* (Močnik 2007: 90), 'tumor': Orožen: *u glau gnije* (Kralj 2012: 76) idr.

3.4 V zdravilskih knjigah so omenjene tudi tele bolezni, ki v SLA niso zajete:

- 'angina?': Rant: *langina al bula noter u gerlu*, Orožen: *langina*;
- 'epilepsija': Rant: *božjast terga*, *božje meče*, *katere meče*, Orožen: *za božjast (v čevah)*, *božjast terga*, *kirga božjast meče*;
- 'dizenterija': vsi: *griza*, *ta kervava griza*, *ta bela griza*, Bunčik: *griza bejla*, *griza kervavo /zeleno/ hicik*, *griza Dysenteria*;
- 'kolika': Rant: *modron*, *grizenje po čevh*, Orožen: *madron*, *klanje*;
- 'mrtvoud, kap': Bunčik: *božij žlak (Letargus)*, Rant: *božji žlak*, Orožen: *kap*;
- 'oteklina': vsi: *otok*, Bunčik: *otuek*, Rant: *otok teh zhev*, *otok (na oči obež)*, *otekla urana*, *otečena materenca*, Orožen: *otok is pers in spod rebar*;
- pljučnica 'pnevmonija': Rant: *te gnile pluča*, *(prehladene pluča, merzle, bovine pluča)*, Orožen: *plučnica*, *prehlajene plučē/falene plučē/šlajm v plučeh*;
- izraz za 'tifus' ima samo Bunčik: *legar*;
- 'tumor' poimenujejo: *rak*, *bule na ženskih persih*, Bunčik: *raka ž*;
- bolezni oči: 'mrena' je imenovana še z izrazom *pika* in *prata*: Orožen: *pika*, *mrena*, Rant: *pika*, *mrena*, *prata*; druge težave z očmi so izražene stavčno opisno: Rant: *serbe oči*, *oči se sprejemajo* (Bunčik: *očesa hetrasta* 'vnete oči') itd.

4 Izsledki analize

4.1.1 Primerjava izrazja je dokazala pomembno uporabnost atlasa in komentarjev za zgodovinske besedoslovne raziskave, za preverjanje (ne)ohranjenega besedja, glasovnih in nekaterih oblikovnih razlik. Glede na razpoložljivo gradivo, zajeto v narečnem atlasu, ugotavljamo, da je sodobna narečna slika nekoliko drugačna zaradi spreminjanja vrst boleznih skozi čas, nekateri starejši (prevzeti) izrazi so omejeni v rabi (npr. *bramorji* 'bezgavke, skrofuloza' ali pomenu (npr. *krof* 'vrat, grlo', v rokopisih tudi bolezen 'oteklina na tem delu telesa, golša'), drugih pa se ni dalo preveriti, ker jih vprašalnica ne vsebuje (pri delih telesa *vranica*, za boleznih *angina*, *božjast*, *kap*, *kolika*, *pljučnica* ali večpomenskih in prevzetih izrazov, kot so npr. *otok*, *flus*, *šlajmi*, *miserbost*, *drtje* idr.), vendar je z narečnim gradivom omogočena preverljivost izrazov, zapisanih v besedilih, z govorjenimi na ožjem/širšem območju, tako da se da določiti kontinuiteto starejšega besedja v posameznih zemljepisnih različkih. Vzporejanje starejšega izrazja z gradivom v SLA je razkrilo nekatere prednosti, ki jih omogoča uporaba atlasa in komentarjev: kartografski pristop podaja nazorno predstavitev izrazne primerljivosti in poimenovalnih možnosti na človeka vezane predmetnosti, natančen narečni zapis pa njihov dejanski izgovor.

4.1.2 Primerjava glasovne podobe v pisnem in govornem viru je potrdila, da je lahko poknjženi zapis v zdravilskih bukvah s pomočjo atlasa primerljiv z dejansko uresničitvijo v govoru – SLA je natančen vir podatkov, ki pokaže ujemanja in razlike med govorom in zapisom, prepoznavanje glasovne podobe otežuje le neenoten fonetični zapis v posameznih točkah SLA, ki je v uvodu sicer pojasnjen z verodostojnostjo podatkov, ki je tovrstno posodabljanje ne bi ohranilo (Karmen Kenda-Jež, *Fonetična transkripcija*, SLA 1.1: 27).

4.1.3 Morfološka analiza je z nepogrešljivimi besedotvornimi in pomenskimi izpeljavami v komentarjih (SLA 1.2) in z rekonstrukcijo izvora korenskih in besedotvornih morfemov podprla analizo ujemalnih leksemov v rokopisih.

4.1.4 Primerjani leksemi za določen pojem izkazujejo njihovo ustaljenost in spremembe v rabi. Razlike v vrsti gradiva so odvisne tudi od nejezikovnih sprememb: mnoge bolezni se ne pojavljajo več in zato izrazov zanje ni več v zavesti govorcev, nastajajo pa nove z novimi poimenovanji. Spremembe rabe so v primerjanih točkah opazne zlasti pri prevzetem izrazju za bolezni, kjer je vidna zmanjšana razprostranjenost izoleks v prostoru, ohranjajo se večinoma na obrobju v stiku z jeziki izposoje. Izrazi za dele telesa in bolezni tako v pisni kot v govorjeni rabi potrjujejo vzporednopodpomenske in nadpomenske zamenjave, ki povzročajo večpomenskost posameznih izrazov in ustvarjajo novo sopomenskost, enobesedne izraze nadomeščajo besednozvezni ali stavčni opisi. V govorih preseneča tudi bogata korenska raznolikost, nastala z metaforičnimi prenosi, ki razkrivajo ljudsko domiselnost in ustvarjalnost.

4.2 Pri uporabi atlasa pa opažamo tudi nekatere pomanjkljivosti, ki se jih bo morda dalo pri nadaljnjih zvezkih odpraviti:

- simbolna vrsta karte nekoliko otežuje iskanje redke pojavitve simbola, v nekaterih primerih pri enkratnih simbola tudi ni mogoče najti;
- prepoznavanje krajevne določenosti izraza omogoča šele vpogled v krajevni indeks, zato bi v obstoječih kartah lahko označili vsaj večja mesta ali za osnovo vzeli karto z označenimi začrtanimi mejami narečnih skupin;
- med začetnimi kartami pogrešamo osnovno narečno karto z izpisanimi kraji oz. okrajšavami ali vsaj z vnesenimi (večjimi) krajevnimi imeni,²¹ zato bi bilo morda smiselno narečni karti na začetku ob točkah dodati tudi okrajšave krajev ali tako kot v bolgarskem narečnem atlasu (Antonova-Vasileva 2001) dodati prosojnico z označenimi kraji, ki se polaga na karte, pri nas bi vanjo lahko vrisali tudi meje med narečnimi skupinami in morda kratične oznake za vse točke;
- okrajšave za vse točke bi bile lahko sistemsko dodane tudi gradivu za vsako karto, da ne bi bilo treba iskati pomoči v uvodni legendi točk po krajih;
- uporabnost bi povečala dostopnost kart v interaktivni obliki.

4.3.1 V nadaljevanju so predstavljeni predlogi za dodatno zbiranje narečnega besedja. Ob gradivu za SLA se za nadaljnje terenske raziskave specialnega strokovnega narečnega izrazja kaže potreba po tematsko zamejenih dodatnih, strokovno prilagojenih vprašalnicah: tako bi bilo za področje zdravilstva in homeopatije dobro sestaviti samostojno vprašalnico za informatorje, ki se sami ukvarjajo z zdravilstvom, zeliščarstvom ali zbiranjem izrazja, ki bi vsebovala tudi druge tematske skupine besedja (zdravilne rastline, dele rastlin, pripravke, ljudske farmakološke in medicinske izraze, mere in količinske izraze, predmete, posodje ipd.). Slabost takega zbiranja bi bile neenakomerno porazdeljene točke po narečnih skupinah.

4.3.2 Ponovno se je potrdila potreba po zbiranju narečnega besedja z drugačnim leksikografskim pristopom poleg geolingvističnega: dobrodošel bi bil splošnoslovenski narečni spletni vsevrstni slovar: zasnovan kot spletni slovar po pomenskih poljih, z glasovno poenostavljenim zapisom besed, v katerega bi poleg dialektologov in etnologov s terensko pridobljenimi podatki lahko prispevali izraze in razlage različni uporabniki, poznavalci in zbiratelji narečnega besedja in v katerega bi bilo torej možno dodajati gradivo. Vanj bi lahko vključili številne obstoječe zbirke in sezname narečnih besed z različnih zemljepisnih področij.²² Presenetljiv pogled na

²¹ Prim. na koncu priloženo osnovno karto v Benedik 1999 (za stranjo 154) z nekaterimi mesti (Ljubljana, Kranj, Celje, Novo mesto, Maribor, Velikovec, Celovec, Beljak, Nova Gorica, Trst, Čedad).

²² Npr. (dostop 15. 2. 2014):

- *Slovenski narečni slovar besed: po regijah* (<http://www.slovarbesed.com/>)
- *Razvezani jezik* (<http://razvezanijezik.org>)
- *Pokaži jezik: prvi prosti slovar žive slovenščine* (z nekaterimi narečnimi izrazi) (<http://www.pokazijezik.si/slovar/>)
- Alessandro Oman, *Naša špraha: ziljsko narečje iz Ukev = Dizionario zegliano di Ugo-vizza*, Ukve, 2011.

splet je odstrl množico elektronskih naslovov večinoma neenotno in tudi nestrokovno zbranega pogovornega in narečnega besedja iz različnih slovenskih krajev in regij, ki vsem omogoča dopolnjevanje z novimi izrazi oz. pomeni. Obstoječi »Slovenski narečni slovar besed« ima po abecedi urejen seznam besed s pomenom, z barvo pa je označena narečna skupina, v katero se beseda uvršča,²³ medtem ko je rezijanski slovar z iskalnimi polji po vaseh, standardni rezijanski, knjižni slovenski in narečni obliki, z glasoslovno ter oblikoslovno opredelitvijo iztočnice, ki ga pripravlja rezijanolog Han Steenwijk z Univerze v Padovi, znanstveno zasnovan. Da so dejavnosti za spletno narečno zbirko v zadnjem času pospešene, kaže tudi na spletu objavljena shema za vnos narečnega besedja v elektronski slovarski sestavek za govorno predstavitvijo, ki je verjetno računalniška zasnova za bodoči slovenski spletni narečni slovar.²⁴ Iz seznama zbirk je razvidno, da nastajajo tudi nove družbenovrstne kategorije, ko se oblikujejo »slovarji področnih knjižnih jezikov« (kot npr. Slovar zasavskega knjižnega jezika s poudarkom na Trboulščini).²⁵

5 Za sklep

Naj zaključim z navedkom iz delovnega poročila načrtovalca slovenskega lingvističnega atlasa, akademika Frana Ramovša izpred 80 let, ki je še vedno aktualen kljub obilici vseslovenskih in področnih terminoloških zbirk, spletnih slovarjev in porajajočih se zbirk besedja: »Lingvistični atlas je neobhodno potrebno sredstvo za študij dialektov in jezika« (Fran Ramovš, v Ljubljani, 31. marca 1934, R 46/IV-10:1).

- *Slovar zasavskega knjižnega jezika: SZKJ s poudarkom na Trboulščini* (<http://www.medves.si/me/SZKJ.htm>)
- Ana Koren, *Spletni angleško-slovenski slovar idiomov* (<http://www.projectidiom.com/index.php?subpageid=5>)
- Renato Podbersič, *Vrtojbensko-slovenski slovar* (<http://www.amebis.si/izdelki/amvss/>)
- *Resianica: slovar rezijanščine* ([http://purl.org/resianica/dictionary/xml; http://147.162.119.1:8081/resianica/dictionaryForm.do](http://purl.org/resianica/dictionary/xml;http://147.162.119.1:8081/resianica/dictionaryForm.do); 15. 2. 2014 povezavi nista bili aktivni)
- *Koropedija: abecedni slovar koroških besed in fraz* (<http://www.koropedija.si/>)
- *Lovrenški slovar* (<http://www.lovinc.si/informacije-1/lovrenski-slovar>)
- *Slovar idrijskih besed* (<http://slovar.idrija.ws/new/>)
- *Ana mičkена zbirka crklajnskih besid* (<http://www.pef.uni-lj.si/markor/zbirkacb.htm>)
- *Slovar štajerskega knjižnega jezika* (<https://slo-tech.com/forum/t100592>)
- *Prekmurski slovar* (<http://sobotainfo.com/slovar/>)
- *Lujzekov slovar: prleščina za vsakši den* (<http://www.korenof-lujzek.com/slovar.php>)
- *Prleški slovar* (<http://www.prlekija-on.net/slovar-prleskih-besed.html>)
- Anja Benko, *Slovar koroškega podjunskega narečja* (<http://www.narecna-bera.si/>)

²³ Na osnovni spletni strani sta objavljeni dve barvni narečni karti; druga je starejša Ramovševa, ki ne ustreza v celoti današnji razmejitvi narečij.

²⁴ *Narečni slovar Slovenije* (<http://www.educa.fmf.uni-lj.si/katalogi/narecja/>): maska vsebuje naslednje postavke: Vnos, Zvok, Slika, Izpis, Narečje, Iskanje, Geslo, Polje, Način iskanja.

²⁵ Npr. z začetka: AHTUKA aktovka, torba za šolske potrebščine; AGNEZ površinski kop v Trbovljah, ime hčerke last. Trb. Rud.; AJFRAT biti ljubosumen [...] (<http://www.medves.si/me/SZKJ.htm>).

Viri in literatura

- Antonova-Vasileva 2001 = Lučija Antonova-Vasileva idr., *B'lgarski dialekten atlas: obobštavašt tom I–III: fonetika – akcentologija – leksika*, Sofija: Knigoizdatelska k'šta »Trud«, 2001.
- Besedje 2011 = Kozma Ahačič idr., *Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja*, Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011 (Slovarji).
- Benedik 1999 = Francka Benedik, *Vodnik po zbirki narečnega gradiva za slovenski lingvistični atlas (SLA)*, Ljubljana: Založba ZRC (ZRC SAZU), 1999.
- Bunčič 1817 = Johan Bunčič, *Arcniske ročne bukvice, 1817* (rokopis). <http://www.rav.sik.si/e_knjiznica/digitalna_knjiznica/>
- Dolenc 1973 = Milan Dolenc, *Ljudske medicinske knjige iz okolice Škofje Loke, Loški razgledi 20*, (1973), 69–79.
- Dolenc 1983–1987 = Milan Dolenc, *Bibliografija rokopisnih ljudsko-medicinskih bukev in zapisov s slovenskega etničnega območja, Slovenski etnograf 49* (1983–1987), 31–74. <<http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-M0ZGUIMS>>
- Giljanović 2011 = Suzana Giljanović, *Izbrani romanizmi s področja bolezní v istrskoslovenskih govorih za Narečni atlas slovenske Istre in Krasa (NASIK)*, v: *Narečna prepletanja*, ur. Goran Filipi, Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče – Univerzitetna založba Annales, 2011, 111–122.
- Horvat 2011 = Mojca Horvat, *Leksika s pomenskega polja »bolezní« v primorski narečni skupini (po gradivu za SLA, v: Narečna prepletanja, ur. Goran Filipi, Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče – Univerzitetna založba Annales, 2011, 209–227.*
- Kralj 2012 = Tadej Kralj, *Jezik Zdravilskih bukev Filipa Orožna s konca 19. stoletja: diplomsko delo*, mentorica Irena Orel, Ljubljana: [T. Kralj], 2012.
- Močnik 2007 = Tanja Močnik, *Jezikovne lastnosti treh rokopisnih medicinskih knjig iz 18. in 19. stoletja: diplomsko delo*, mentorica Irena Orel, Ljubljana: [T. Močnik], 2007.
- Orožen = Filip Orožen, *Zdravilske bukve* (rokopis, hrani ga Frida Orožen iz Hrastnika).
- Pleteršnik = Maks Pleteršnik, *Slovensko-nemški slovar*, Ljubljana, 1894–1895 (2006). <<http://bos.zrc-sazu.si/pletersnik.html>>
- Rant = Jakob Rant, *Bukve za vse potrebe tega gmein folka*, 1851 (rokopis, hrani ga NUK Ms 1483/1).
- SLA 1.1 = Jožica Škofic idr., *Slovenski lingvistični atlas 1: človek (telo, bolezní, družina) 1: atlas*, Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU (izd.) – Založba ZRC, ZRC SAZU (zal.), 2011 (Jezikovni atlasí).
- SLA 1.2 = Jožica Škofic idr., *Slovenski lingvistični atlas 1: človek (telo, bolezní, družina) 2: komentarji*, Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU (izd.) – Založba ZRC, ZRC SAZU (zal.), 2011 (Jezikovni atlasí).
- SMES = *Slovenski medicinski e-slovar* <<http://www.lek.si/si/skrb-za-zdravje/medicinski-slovar/>>
- Snoj 2003 = Marko Snoj, *Slovenski etimološki slovar*, Ljubljana: Modrijan, 2003.
- Snoj 2006 = Marko Snoj, *Slovar jezika Janeza Svetokriškega I–II*, Ljubljana: ZRC, 2006 (Dela razreda za filološke in literarne vede SAZU 49/7–8).
- SSKJ = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, Ljubljana, 1994. <<http://bos.zrc-sazu.si/sskj.html>>

**The *Slovenian Linguistic Atlas* as a source for diachronic lexicon studies
(expressions for parts of the body and diseases from nineteenth-century
books on folk medicine)**

Summary

Examining the expressions for specific parts of the body and diseases in folk-medicine books and comparing them to attestations in nearby areas in the *Slovenian Linguistic Atlas* revealed that the atlas and its commentaries have great utility: it is a detailed source of information for comparing (standardized) phonetic forms with their actual realization in the local dialect, and it facilitates identification of semantic relations between synonymous and polysemous dialect expressions. The derivations and their bases used in the commentaries are also of great help. The cartographic approach makes it possible to clearly compare the expressions and the range of names for a particular denotation. The article concludes by presenting proposals for raising the profile of the material in the atlas and outlining the current state and prospects of online dialect lexicography.